

جایگاه ایزد مهر در متون آیینی کهن و سلسله‌های باستانی ایران و انعکاس آن بر نگاره‌های اسلامی

محمد رضا باوندپور^۱، ناصر جدیدی^{۲*}، شکوه‌السادات اعرابی هاشمی^۳

^۱ گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. mbavandpoor3@gmail.com

^{۲*} (نویسنده مسئول) گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. n.jadidi@phu.iaun.ac.ir

^۳ گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. sh.arabi@phu.iaun.ac.ir

چکیده

از زمان‌های بسیار کهن ایزد مهر مورد پرستش اقوام آریایی بود. صفات منحصر به فردی که برای این ایزد بر شمرده‌اند؛ مانند، دوستی، نور، فروغ، خورشید، عهد و میثاق، وی را خدایی خاص و محبوب برای پرستش قرار داده است. در تاریخ اسطوره‌های ایرانی نیز نقش آفرینی در پیروزی فریدون بر ضحاک در هفتمین ماه سال و یا آغاز پادشاهی وی را در ماه مهر می‌توان پیدا کرد. مهر خدایی آرام‌بخش، نیکخواه و پشتیبان اعمال و مناسبات شرافتمندانه بوده و برخلاف خدای ورونه که دهشتناک و خشن معرفی شده است، دشمن خشونت و تندی است. مهر ایرانی نیز همان مفاهیم لطف و مهربانی مهر هندی را دربردارد. نام او همواره با مظاهر آسمانی چون خورشید و ستارگان و ماه پیوند خورده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشتهٔ تحریر درآمده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که ایزد مهر در میان قوم آریایی‌های باستان به‌عنوان خدای بزرگ عهد و پیمان و فروغ روشنایی خورشید از منزلت و مقام سترگی برخوردار بود؛ به‌طوری‌که جایگاه والای این ایزد پس از مهاجرت آنان به هند و ایران در کنار سایر خدایان حفظ گردید. در منابع ودایی ایزد مهر دارای صفات و کارکردهای منحصر به فردی است که این ویژگی‌های در مراتب و اشکال دیگری در منابع زرتشتی نمود یافته است و جایگاه ویژه‌ای را برای وی در سلسله‌های هخامنشی تا ساسانیان ترسیم کرده است. نماد مهر در هنر اسلامی به‌خصوص در نگارگری اسلامی نیز تداوم یافته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی نقش ایزد مهر در ایران باستان.
۲. بررسی جایگاه ایزد مهر نگاره‌های دورهٔ اسلامی.

سؤالات پژوهش:

۱. جایگاه ایزدمهر در سلسله‌های هخامنشی تا ساسانیان چگونه بوده است؟
۲. انعکاس جایگاه ایزدمهر بر نگاره‌های اسلامی چگونه است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۹

دوره ۲۰

صفحه ۱۳۸ الی ۱۵۲

تاریخ ارسال مقاله: ۱۱۱۱/۱۱/۱۱

تاریخ داوری: ۱۱۱۱/۱۱/۱۱

تاریخ صدور پذیرش: ۱۱۱۱/۱۱/۱۱

تاریخ انتشار: ۱۱۱۱/۱۱/۱۱

کلمات کلیدی

ایزد مهر، اوستا، آیین مهر، نگاره‌های اسلامی، وداها.

ارجاع به این مقاله

باوندپور، محمد رضا، جدیدی، ناصر، اعرابی هاشمی، شکوه‌السادات. (۱۴۰۲). جایگاه ایزد مهر در متون آیینی کهن و سلسله‌های باستانی ایران و انعکاس آن بر نگاره‌های اسلامی. مطالعات هنر اسلامی، ۲۰(۴۹)، ۱۳۸-۱۵۲.

[dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1402.20.49.152](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1402.20.49.152)

dx.doi.org/10.22034/IAS.2022.331150.1880

مقدمه

خدایان همواره در تمدن‌های کهن یکی از ارگان مهم فرهنگی بوده‌اند. در ایران باستان نیز خدایان متعددی نزد توده مردم و اقشار مختلف جامعه جایگاه برجسته‌ای داشته‌اند. از زمان‌های بسیار کهن ایزد مهر مورد پرستش اقوام آریایی بود. مهر یا میترا از ایزدان یا فرشتگان آیین مزدیسنا است. مهر فرشته «پیمان» و «دوستی» است و نماد او خورشید است. میترا یا میثرا، زبان نیاهندوایرانی نام یک ایزد هندوایرانی است که نام و برخی ویژگی‌های آن از میترا خدای هندو در ریگ‌ودا و همچنین مهر (ایزد ایرانی) در زبان اوستایی مشتق شده‌است. میترا بزرگ‌ترین ایزد پیش از پیدایش زرتشت است. او همچنین به میتراس در امپراتوری روم در طول قرن‌های دوم و سوم میلادی، شهرت دارد و آیین میترائیسم حول محور او شکل می‌گیرد.

این ایزد از دیرباز، پرستش این ایزد در میان طوایف آریایی مرسوم بود و پیروانی بسیار داشت. مهر ایزدی است که وظایف بسیاری از ایزدان دیگر را به‌تنهایی عهده‌دار است. صفات منحصر به فردی که برای این ایزد بر شمرده‌اند؛ مانند، دوستی، نور، فروغ، خورشید، عهد و میثاق، وی را خدایی خاص و محبوب برای پرستش قرار داده است. در تاریخ اسطوره‌های ایرانی نیز نقش آفرینی در پیروزی فریدون بر ضحاک در هفتمین ماه سال و یا آغاز پادشاهی وی را در ماه مهر می‌توان پیدا کرد در میان هندیان کهن مهر در کنار خدای ورونه از مظاهر شهریاری و حکمرانی محسوب می‌شود و بارها در کتاب مقدس ودا نام برده شده است. مهر خدایی آرام‌بخش، نیک‌خواه و پشتیبان اعمال و مناسبات شرافتمندانه بوده و برخلاف خدای ورونه که دهشتناک و خشن معرفی شده است، دشمن خشونت و تندی است مهر ایرانی نیز همان مفاهیم لطف و مهربانی مهر هندی را دربردارد، نام او همواره با مظاهر آسمانی چون خورشید و ستارگان و ماه پیوند خورده است در اوستا کتاب زرتشتیان سرودی به نام مهر یشت وجود دارد که وظیفه ایزد مهر را حفاظت و نگهبانی از موجودات جهان در هنگامه شب می‌داند. در سایر جزوات کتاب مقدس اوستا از عظمت ایزد مهر بارها سخن رفته است. نقش و جایگاه ایزد مهر به علت اهمیت والای آن در سلسله‌های هخامنشی تا ساسانیان تداوم یافته است و بر نگرش دینی و مناسبات اجتماعی تأثیرگذار بوده است. مسئله پژوهش حاضر چگونگی ماهیت خدای مهر در آثار مکتوب باستان و انعکاس آن در نگاره‌های اسلامی است.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. با این حال در پژوهش‌هایی به موضوع خدای مهر در متون باستانی پرداخته شده است. ولی این پژوهش‌ها این نماد را به صورت هم‌زمان در نگارگری اسلامی دنبال نکرده‌اند لذا پژوهش حاضر درصدد است تا با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به بررسی دقیق این موضوع بپردازد.

۱. مهر و خاستگاه آن

مهر، ایزدی است که در آیین مهرپرستی به‌عنوان خدای اصلی از زمان‌های بسیار کهن مورد پرستش اقوام آریایی بود. قرآینی که ما را به قدمت کهن این آیین در میان اقوام آریایی رهنمون می‌سازد، سند پیمان‌نامه صلح میان فرمانروای هیتی و پادشاه دست‌نشانده میتانی‌ها، مشهور به سند بغاز کوی می‌باشد که تاریخ این پیمان را حدود چهارده قرن پیش از میلاد مسیح ذکر کرده‌اند. در این لوح از میترا برای حفظ پیمان استمداد شده است. اقوام میتانی و هیتی هر دو از اقوام هند و اروپایی محسوب می‌شوند. مهر در اوستا، میتره^۱، در هند باستان میتره^۲، در فارسی باستان میتره^۳، در اروپا^۴ میتراس ذکر شده است و در فارسی مهر به معنای عهد، میثاق و دوستی ذکر شده است. «مهر خدای مهمی در تاریخ بسیاری از کشورهای مختلف در ادوار گوناگون بوده است؛ پرستش او در غرب تا شمال انگلستان و در شرق تا هند گسترش داشته است. مهر که نخست هزاران سال پیش پرستیده می‌شد، هنوز مورد احترام زرتشتیان است. در هند باستان این خدا که نام او به‌صورت میتره به معنای دوستی یا پیمان ظاهر می‌گردد. معمولاً همراه با خدای دیگری به‌نام ورونه معین سخن راست و به‌صورت ترکیب میتره ورونه به یاری خوانده می‌شد. این دو غالباً با عبارات خاص انسان توصیف می‌گردند و هر دو با هم بر گردونه درخشان خود که ساز و برگش همچون گردونه‌های زمینی است، سوار هستند و در اقامتگاهی زرین که هزار ستون و هزار در دارد، اقامت دارند اما علی‌رغم این تصویرپردازی، هیچ افسانه و اسطوره‌ای درباره آنان ذکر نکرده‌اند. تصویرپردازی فقط برای ترسیم خصوصیت این دو شخصیت به کار رفته است (هینلز، ۱۳۴۸: ۱۲۳).

واژه مهر امروزه دارای معانی مختلفی می‌باشد عهد و پیمان، نور، روشنی خورشید و نام هفتمین ماه سال از آن جمله است. اسطوره ایرانی در مهر روز از ماه مهر فریدون بر ضحاک دست می‌یابد لذا آن روز که پایان فرمانروایی دشمن است و آغاز پادشاهی فریدون ایرانیان به شادمانی می‌پرداختند. با بررسی در میان اسامی شهرها و مناطق جغرافیایی و نام اشخاص تاریخی که در کتب تاریخی مورخین و جغرافی دانان آمده است می‌توان کلمه مهر را که عموماً با کلمه دیگری ترکیب شده است پیدا کرد؛ مانند مهرداد، زرمهر، مهران، مهرجرد، بزرگ مهر، مهریز، مهرآباد و ... (نجمی، ۱۳۸۴: ۲۳۲). براساس پژوهش‌ها و فرضیه‌های بسیاری از محققان حوزه مهرشناسی، آیین مهر زمینه ایرانی دارد، در مقابل برخی از صاحب‌نظران همچون استیک ویکاندر^۵ اسطوره‌شناس سوئدی، خاستگاه ایرانی این دین را انکار کرده‌اند و معتقد است میترا آیین‌های رازورانه همان ایزد مهر ایرانی نیست (پریسکوف، ۱۳۸۵: ۳۲). ارنست ویل^۶ در این زمینه می‌گوید: در حال حاضر در مورد مسائل و مناظرات مربوط به خاستگاه‌ها، کماکان هیچ سند قطعی در اختیار

۱ - Mithra

۲ - Mitra

۳ - Mithra

۴ - Mitr

۵ - sitg wikander

۶ - Ernest Will

نداریم و اسناد اخیراً کشف شده اطلاعات تازه‌تری نسبت به اسناد پیشین به ما نمی‌دهند ضمن این که هیچ یک نافی اطلاعات پیشین نیز نیستند» (ویل، ۱۳۸۵: ۵۸۸). همان‌طور که اشاره شد کهن‌ترین نشان از این مهرپرستی همانا سند مشهور به بغازکوی می‌باشد که مربوط به دوره هند و اروپایی است این سند دربرگیرنده سوگندنامه‌هایی است که به جز مهر، از ورونه، ایندرا و دونانتیه از خدایان بزرگ آریایی‌ها نام برده شده است، در این طبقه‌بندی میترا ورونه دو خدای فرمانروای آریاییان در کهن‌ترین بخش وداها یعنی کتاب دینی آریاییان هند می‌باشد دوناستیه نیز که در بخش کهن ودایی این است مظهر تولید به‌شمار می‌رود. وجود سوگندنامه‌های میتانی ناظر بر قدمت بخش وداهاست و دلیلی است بر این که هند و ایرانیان در حدود ۱۵۰۰ سال پ.م و قبل از تفرق و جدایی به احتمال زیاد دینی مشترک داشته‌اند که در قدیمی‌ترین وداها به ویژه در سوگندنامه‌های میتانی ذکر آن‌ها رفته است. سند بغازکوی، وجود اسامی و نام‌های مرکب واژه مهره منابع اوستایی متن برخی از کتیبه‌ها و آثار نویسندگانی هم چون مسعود سعد سلمان بلعمی بیرونی و نظرات صائب برخی از صاحب‌نظران بزرگ حوزه مهرشناسی هم چون فرانسوی کومون مارا به ایرانی بودن خاستگاه مهر رهنمون می‌سازد.

۲. گستره مهر

آیین مهر به‌عنوان دینی باطنی و رازورانه به گستره بخش وسیعی از جهان باستان رایج بود. از هند تا روم سیر تحول این آیین را می‌توان پیگیری کرد. در واقع بخش عظیمی از تمدن‌های باستان با آیین مهر آشنایی پیدا کرده بودند. سیر تطور در بستر تاریخی و جغرافیایی باعث گردید تا این ایزد که در هند به‌عنوان یکی از خدایان مورد پرستش بوده است، در آیین مهر آیین مختص ایرانی‌ها به جایگاه رفیعی دست یابد و در واقع نقش خدای اصلی را ایفا کند. در ادامه این منظور و تحول جایگاه ایزد مهر در آیین زرتشتی هم‌چنان والامقام و در کسوت آفریده اورمزد از اهمیت به‌سزایی برخوردار گردید، سپس با راه یافتن به غرب از طریق آناتولی و رواج آن در امپراطوری روم شکل دیگری از مهر به‌صورت میتواس ظهور می‌یابد. اهمیت ایزد مهر تنها در گستره وسیع جغرافیایی پرستندگان محدود نمی‌باشد، بلکه مهمتر از گستره جغرافیایی، گستره زمانی و تقویمی است که از زمان پیدایش سند بغازکوی در سده چهاردهم پیش از میلاد تا امروز که در آیین و فرهنگ پارسیان هند و زرتشتیان ایرانی نقش این ایزد بسیار پررنگ است را در برمی‌گیرد (هینلز، ۱۳۸۵: ۹). لذا به‌نظر می‌رسد گستره تاریخی ایزد مهر از تاریخ هر ایزد دیگری طولانی‌تر بوده و قدمت تاریخی اش از وسعت جغرافیایی آن به مراتب بیشتر و پراهمیت‌تر است.

۳. جایگاه ایزد مهر در ایران و هند

میترا و وارونا در میان هندیان کهن از مظاهر شهریاری و فرمانروایی محسوب می‌شوند وارنا خدای تشویق انگیز و دهشتناک و میترا خدایی آرام‌بخش، نیک‌خواه، پشتیبان اعمال و مناسبات شرافتمندانه، قانونی و دشمن خشونت و تندی است (دومزیل و همکاران، ۱۳۹۱: ۷).. در این عرصه یکی از صفات تند و دیگری از صفات آرامی برخوردار است به‌طوری که به‌خوبی همدیگر را تعدیل و کامل می‌کنند بعدها خواهیم دید که این تلازم و قرابت دو ایزد چگونه مبین

پیوندهای فکری ایرانیان و هندوان کهن خواهند شد. به قول کالج این پیوندهای فکری متعلق به زمان بیش از مهاجرت اقوام هند و اروپایی بوده است (کالج، ۲۵۳۷ : ۸۷). در ایران و هند برای استحکام پیمان‌ها به مهر در پیشگاه آتش سوگند می‌خوردند، آتش مهر سرانجام دروج را به علت نادرستی به مرگ محکوم می‌کند و از این‌جاست که آتش را نماینده مهر دانستند و وجود ارتباط میان ایزد مهر و آتش باور شد و در ایران و هند مهر را به‌عنوان ایزد آفتاب ستودند (بویس، ۱۹۷۵: ۲۹/۱). استحکام پیمان‌ها در این‌جا به‌خاطر وجود ایزد مهر است. ویژگی و صفت خاصی که همانا پاسداری از پیمان است به‌عنوان برجسته‌ترین ویژگی مهر بعدها در آیین زرتشت ظهور یافت. اشتراک دیگر هند و ایرانیان به‌واسطه مهر، آتش بود «مهر ایرانی به‌عنوان ایزد خورشید وارد تفکرات خورشید پرستان هندی شد.

تأثیرگذاران ایران بر دین هندی در دو مرحله قابل تشخیص است، نخست آنکه میتیره ایرانی در زبان سانسکریت جای خود را به میتیره باستانی هند می‌دهد و دیگر آنکه mhir در زبان پهلوی که بازمانده میتیره فارسی باستان است به‌عنوان واژه قرصی وارد زبان سانسکریت می‌شود و به‌صورت mihira درمی‌آید (هومباخ، ۱۹۷۸: ۲۲۹). میترا در آثار هندوها نام یکی از ده آتش و یکی از آپ سرها^۷ که دسته‌ای از فرشتگان مؤنث آسمانی بودند می‌باشد. همچنین نام یکی از هفت آدیتی^۸ (دسته‌ای از خدایان آسمانی) می‌باشد. نخستین آن‌ها وارونا است که سروری خود را بر شش خدای دیگر حفظ کرده است و پس از او میترا قرار دارد. میترا و وارونا در آسمان بر گردونه‌ای که اسب آن را می‌کشد سوارند و هر دو سلطان جهان هستند سه آسمان و نه زمین به میترا و وارونا سپرده شده است (جلالی نائینی، ۱۳۸۴) در واقع با بررسی جایگاه ایزدمهر در سنت هند و ایرانی و تطابق آن با منزلت مهر در مهریشت پی خواهیم برد که مهر در ایران با ابهت‌تر از مهر در هند است، مهر در ایران همه ویژگی‌های مثلث خدای روشنی و محافظ راستی و نظم در جهان را داراست (آرا، ۲۰۰۸: ۱۶۲).

۴. مهر در متون آیینی

۴.۱. مهر در وداها

در کتاب مقدس ودا چندین بار نام مهر به‌صورت میترا تکرار شده است. نام این ایزد جز در سرود ریگ‌ودایی مربوط به مهر اغلب در کنار نام وارونا همراه است. در اوستا نیز نام مهر با اهورامزدا خدای بزرگ آیین زرتشتی پیوند خورده است. توجه به دوگانه‌پرستی موجود در ادیان ایرانی برای بهتر پی‌بردن به این مهر ضروری است. در اطراف اهورامزدا فرمانروای جهان روشنایی ایزدانی گرداگرد وی را گرفته‌اند که مهر یکی از آنان به‌شمار می‌رود. در برابر او خدای تاریکی و نیروهای بدکاری قرار گرفته‌اند. مهر در این تقابل حکم ایزدی «یزت» را دارد و در صف مبارزان خیر و راستی در نبرد است، نقش و توصیف این ایزد در هند به خورشید تشبیه شده است. در گرداگرد میترا نیز خدایان کهنتری هم چون آریا من

۷ - Ap- sara

۸ - aditya

و بهاگا قرار گرفته است. در هند این دو ایزد بهم پیوسته سرائوسا^۹ و آسی نام می‌گیرند. (ورمازن، ۱۹۳۰: ۱۷-۱۶). خدایان ودایی یا نماینده آسمانی‌اند یا هوایی و یا زمینی، مهر جزو یکی از خدایان آسمانی ذکر شده است. در ریگ ودا هم چون اوستا سرودی به مهر اختصاص دارد که برخی از ویژگی‌ها و صفات این ایزد را بیان کرده است؛ مانند توانا، مسلط بر آسمان و زمین دورکننده مرگ و نابودی، حسابرس مردم و نگهدارنده همه خدایان (مزداپور و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۲۷). ستایش میترا و وارونا یکی دیگر از خدایان آسمانی ودایی معمولاً توامان صورت می‌گیرد، در ریگ‌ودا بسیاری از صفات و ویژگی‌ها به وارونا و میترا نسبت داده شده است؛ به طوری که گاهی تفکیک میان کارکردها و صفات این دو ایزد بسیار مشکل می‌باشد. با این اوصاف در صفات منتسب به میترا نوعی تسامح، گذشت و مفاهیمی از لطف و حمایت وجود دارد؛ درحالی‌که خشم به علت نادیده گرفتن فرمان، اعمال مجازات‌های شدید برای گناهکاران، عدم انعطاف و قاطعیت ویژگی‌های خاصی است که مختص وارونا می‌باشد بطوری که از نظر دومزیل^{۱۰} دو مهر بر پایه ویژگی مستدل، روشن، منظم، آرام نیک‌خواه و روحانی خود فرمانرو است و وارونا با صفات تهاجمی، خشن، برانگیخته، هولناک و رزمجویی فرمانروایی دارد (یا خوندا آوترخت^{۱۱}، ۱۳۹۳: ۷۸-۷۵)

۴. ۲. مهر در اوستا

در کتاب اوستا سرودی به نام مهریشت که توصیف‌کننده ایزد مهر و ایزدان همراه اوست وجود دارد. نام او همواره با ستارگان، خورشید و ماه پیوند خورده است حفاظت و نگهداری از موجودات جهان در هنگامه شب مبین ویژگی خاص و مادرگونه‌ای اوست که جهان را چون فرزند خود محافظت می‌کند. گرچه در گاتاها از مهر به معانی نور و روشنایی ذکری نشده است ولی در سایر جزوات کتاب مقدس از عظمت وی سخن بسیار رفته است. یشت دهم مهریشت بلندترین یشت پس از فروردین یشت محسوب می‌شود (پورداود، ۱۳۹۴: ۴۰۲/۱). ویژگی‌ها و کارکردهای منحصر به فردی رسالت ایزد مهر را خاص و عظیم نشان داده‌اند مهر، امید موجودات در پس گرفتاری است؛ به طوری که حتی گاو که از گله خویش بازمانده به امید بازگشت، از مهر یاری می‌خواهد (یشت ها، کرده ۲۲ بند ۸۵)

از رسالت‌های دیگر مهر، بخشنده نیکی‌ها و موهبت‌های بزرگ، افزایش شمار مردان و مجازات پیمان شکنان است اما با تمام داشتن چنین صفات متعددی که به بخشی از آن‌ها اشاره شد تصویر مهر در مهر یشت دارای وحدت و نظم خاصی است که تقریباً این اوصاف حول یک محور قرار دارند. این محور در واقع اندیشه‌ای است که دربرگیرنده همه کردارها و کیفیات ویژه او می‌باشد. این اندیشه به قول پاول تیمه عبارت است از: «تقدس قول‌های مبادله شده و اعتمادپذیری مقدس و تخطی‌ناپذیر هر پیمانی که به صورت قراردادی رسمی بسته شده است؛ حال می‌خواهد نامش را قول بگذاریم یا پیمان یا تعهد یا عهدنامه یا قرارداد یا میثاق یا التزام یا هر واژه مناسب‌تر برای ترجمه (تیمه، ۱۳۸۵:

۹ - Sraosa

۱۰ - Dumezil

۱۱ - Gonda - utrecht

۵۶۱). ویژگی‌ها و قابلیت‌هایی که ایزد مهر در آیین زرتشتی به دست آورده است، به خوبی جایگاه رفیع و مورد احترام این ایزد را در قبل از ظهور زرتشت روشن می‌سازد لذا وقتی که زرتشت مردم را به یکتاپرستی دعوت کرد، گروه پروردگاران قدیم را آفریده اهورامزدا خواند که مانند کارگزاران در تمشیت امور دنیوی بندگان بپردازند، این کارگزاران ایزدی در مزدیسنا ایزدان (فرشتگان) معرفی شده‌اند، مهر یکی از این فرشتگان می‌باشد که گرچه جزو امشاسپندان محسوب نمی‌گردد لیکن در سراسر اوستا، سرودگوی علو مقام اوست (پورداود، ۱۳۹۴: ۴۰۳-۴۰۲).

در بند نخست مهریشت، اهورامزدا به زرتشت می‌گوید: «بدان هنگامی که من مهر فراخ چراگاه را هستی بخشیدم، او را در شایستگی ستایش و برازندگی نیایش، برابر با خود- که اهورا مزدایم - بیافریدم (بند یک) ارتقای رتبه مهر برابر با حد و منزلت آفریدگار آیین زرتشت نشان از مقام بی‌بدیل مهر دارد که هیچ‌یک از دسته امشاسپندان نیز نتوانستند به جایگاه و منزلت وی برسند. داوری ارواح و مردگان نیز مقام دیگری است که در مهریشت برای مهر ذکر شده است در بهمن یشت و ارداویرافنامه این وظیفه برای مهر تکرار شده است (رضی، ۱۳۵۹: ۹۲).

۵. جایگاه مهر در دوره‌های هخامنشی تا ساسانی و انعکاس آن در نگاره‌های اسلامی

۵.۱. مهر در دوره هخامنشیان

به نقل از پورداود هرودوت که هم‌عصر هخامنشیان می‌زیست از مهر در کنار برخی از پدیده‌های طبیعت همچون خورشید، ماه، زمین، باد و آتش به‌عنوان مظاهر ستایش ایرانیان نام برده است. گزنفون در کورش‌نامه می‌گوید: «مهر مورد سوگند پادشاهان هخامنشی بوده است. پلوتارک نیز در مطلبی می‌نویسد که داریوش در کار مهمی به یکی از افراد خود گفت که راست بگوید و از مهر بترسد.

همین نویسنده در مطلب دیگری می‌گوید: زرتشت هرگز را همانند روشنایی و اهریمن را همانند تاریکی دانسته و مهر، میانجی است میان جهان روشن و جهان تاریک. علاوه بر این تعدادی از نویسندگان یونانی از مهر در قالب جشن مهرگان سخن گفته‌اند» (پورداود، ۱۳۳۷: ۱۱). در برخی موارد ایزد مهر در قالب شخصیت‌ها بازتاب یافته است در نگاره‌های شاهنامه فردوسی، شخصیت فریدون نمادی از ایزد مهر است. در تصویر شماره ۱ دربار فریدون منعکس شده است.

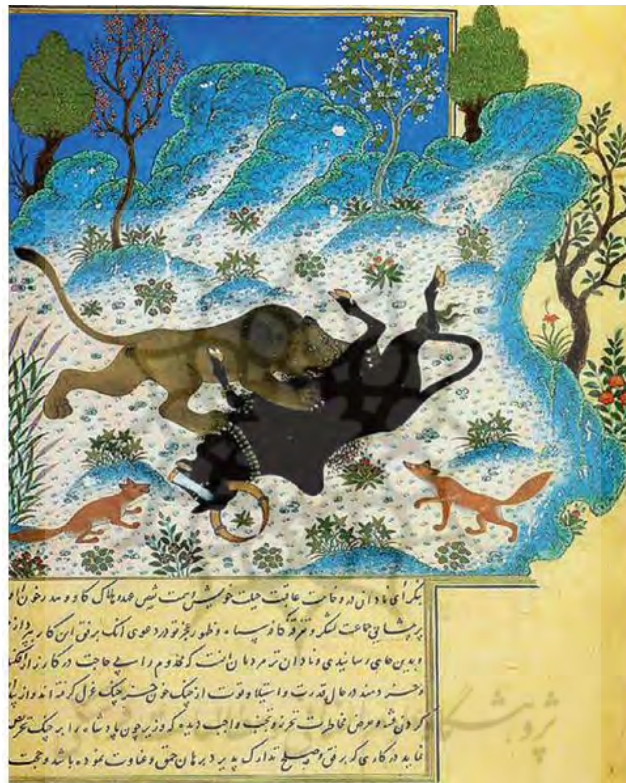

تصویر ۱: نگارهٔ دربار فریدون. شاهنامه. منسوب به قدیمی با مدیریت سلطان محمد. محل نگهداری: موزه ملی بریتانیا

در زمان هخامنشیان ایزد بانو آناهیتا با مهر بارها مورد ستایش واقع شده است. ستایش این دو ایزد در کنار اهورامزدا صورت می‌گرفت. در نیایش‌ها شاهان، مهر را به‌عنوان گواه ایمان آنان قرار می‌دادند لذا مهر در دین رسمی به مقام ارجمندی دست‌یافته و در تقویم و گاهنامه‌های رسمی نام هفتمین ماه سال را به‌خود اختصاص داده بود. در تقارن نام ماه و روز یعنی شانزدهم مهرماه روز مهر نام داشت در این روز در سراسر قلمرو هخامنشی جشنی تحت‌عنوان مهرگان که از جشن نوروز با اهمیت‌تر بود برگزار می‌شد. به هنگام مراسم جشن مهر، شاه ردای ویژه ارغوانی به تن کرده و مجاز بود در مراسم باده‌نوشی هر اندازه که بخواهد زیاده‌روی کند و در مراسم ویژه دست‌افشانی نماید (کومون، ۱۳۹۳: ۳۱-۳۰).

حضور شاه در متن جشن مهرگان که از روایت کتزیاس پیداست حاکی از پشتیبانی و توجه خاص شاهان هخامنشی از آیین مهر می‌باشد؛ به‌طوری‌که در سنگ‌نبشته‌های اردشیر دوم و سوم به ستایش مهر در کنار اهورامزدا پرداخته شده است. در سنگ‌نبشته‌های متأخر هخامنشی نام مهر به‌صورت میترا، پنج‌بار تکرار شده است. در زمان پادشاهی اردشیر دوم و سوم از مهر در کنار اهورامزدا و آناهیتا یا فقط در کنار اهورامزدا نام برده شده است. اردشیر دوم در سنگ‌نبشته‌ای که در خرابه‌های کاخ شوش پیدا شده است از میترا نه به‌عنوان ایزدی پس از اهورامزدا بلکه پس از آناهیتا در جایگاه سوم نام برده است.

اردشیر سوم پسر و جانشین اردشیر دوم نیز در یک سنگ‌نبشته در تخت‌جمشید نام میترا را پس از اهورامزدا قرار داده و از آنان درخواست نگهداری از ساخته‌هایش را نموده است. در این کتیبه مهر با ترکیب بغ یعنی خداوند آمده است (روشن‌ضمیر، ۱۳۹۵: ۲۶). بیوار سعی کرده است تا ردپایی از دین مهری را در ایران دوره ماد و هخامنشی براساس یافته‌های باستانشناسی به دست آورد. او به بررسی نقوش از گودین‌تپه، تخت‌جمشید و مهرهای تخت‌جمشید به موازات آثار هنری از اورارتو می‌پردازد که مضمونی شبیه گاوکشی و صحنه‌حمله شیر به گاو وجود دارد (همان). در نگارگری اسلامی نیز نبرد شیر و گاو منعکس شده است. تصویر شماره ۲ نمونه‌ای از این نگاره‌های نمادی است.

تصویر ۲: نبرد گاو شیر. کلیله و دمنه بایسنقری. ۸۳۰. مکتب هرات. محل نگهداری: موزه توپقاپی سرای استانبول

بر بخشی از دیوار شرقی کاخ آپادانا نقش برجسته‌ای از صحنه جدال شیر با گاو حک شده است. حمله شیر به گاو نر که نمادی از مهرپرستی می‌باشد حاکی از اسطوره قربانی‌شدن گاو در باور دینی مهرپرستی است (داندامایف، ۱۳۸۶: ۲۰۲). اگر به نام‌های کتیبه‌های آرامی روی هاون‌ها و دسته‌هاون‌های سنگی سبز خوش رنگ و بشقاب‌های کشف شده در خزانه تخت‌جمشید بنگریم مشاهده خواهیم کرد که بیشتر از آن‌ها ۵ از ۱۶ مورد با نام میترا ساخته شده‌اند (فرای، ۱۳۹۲: ۱۰۵).

۵۲. مهر در دوره اشکانیان

خدایان اورمزد، مهر و ناهید که در کتیبه‌های هخامنشی تثلیثی را به وجود آورده است که در زمان اشکانیان نیز دارای جایگاه ویژه‌ای بودند (مزداپور، ۱۳۹۵: ۳۳۷). در این دوره مهر گاهی به نام‌های سامی بآل^{۱۲}، آرتسو^{۱۳}، وافلاد^{۱۴} و گاهی به نام زئوس^{۱۵} که خدای یونانی بود خوانده شده است. در بین یونانیان و مقدونیان ساکن ایران نیز گاهی به میترای پارتنی یا آپولون مشهور بوده است (دیاکونف، ۱۳۵۱: ۱۱۸).

تا جایی که برخی از خدایان مشترک ایرانی و رومی به صورت خدای واحدی درآمدند و مردم این خدایان را حقیقت یگانه‌ای تصور کردند، بررسی نحوه پراکنش آیین اشکانی در مزرهای سیاسی امپراتوری، این نکته را که دین، متناسب با شرایط سیاسی اقتصادی، فرهنگی و جغرافیایی بوده است آشکار می‌سازد (Miller، ۲۰۰۶: ۱۱۲). در این راستا، مهرپرستی و آیین مرتبط با آن بیشتر در نقاط مرزی امپراتوری متمرکز بوده است تا سایر بخش‌ها (Scheidel، ۲۰۰۹: ۱۰۴ اسچایدل)؛ چراکه ضمن ترویج فرهنگ نائل‌شدن به سعادت معنوی مبارزان در راه دین (بیوار، ۱۳۸۳: ۸۵)، موجبات دفاعی تأمین و توسعه سیاسی حاصل گردد. چنین به نظر می‌رسد که جلب حمایت مردمی از سوی حاکمیت، زمینه‌های متنوع ترویج اندیشه‌های مذهبی در دوره پارتنی را سبب شده است (ورستاندیک، ۱۳۸۶: ۸۹).

پرستش ماه و ستارگان در میان اشکانیانی که بر ارمنستان حکومت می‌کردند رایج بود و گاهی به خورشید سوگند یاد می‌کردند. نمونه بارز، ایران ساتراپ پارتنی در کنار خدایان و فرشتگان زمین و آسمان سوگند می‌خورد. بلاش، نگاره خورشید و ماه را به پای داشت ماه و خورشید نیز مورد ستایش اردوان سوم بود (خدادادیان، ۲۵۳۷: ۳۰۹). به همین منظور پرستشگاه‌هایی برای ماه ستایی در شهرهایی چون کارها^{۱۶}، ادسا^{۱۷}، ارپل^{۱۸} و همدان ایجاد کرده بودند. ستایش خورشید در میان اشکانیان بدون ارتباط با مهرپرستی نمی‌تواند باشد. همان‌طوری که برخی از شاهنشاهان اشکانی ستاره ونوس^{۱۹} یا ناهید را تقدس می‌کردند بایستی در این خصوص به فلسفه وجود معابد آنهایتا پرداخت (همان: ۷). مجموعه تاریخی معبد مهر و رجوی در مراغه به معبد مهری بسیار شباهت دارد و قدمت آن احتمالاً به دوره اشکانیان می‌رسد. باتوجه به مشخصات معماری صخره‌ای تا دوران هخامنشیان که مبتنی بر مسطح و راست گوشه و بدون منحنی است می‌توان تعلق این مجموعه را به دوره اشکانیان براساس مشخصات معماری آن دانست. مکان‌های دیگری هم‌چون

۱۲ - Baal

۱۳ - Artsu

۱۴ - Aflad

۱۵ - Zeus

۱۶ - Carrha

۱۷ - Edessa

۱۸ - Arbela

۱۹ - Venus

نیایشگاه ابادر و قدمگاه، دارای مشخصات معماری مشابهی با مجموعه معبد مهرورجوی می‌باشد. پلان مدور با فضایی گنبدی شکل را می‌توان یک فضای متداول آیین مهرپرستی به‌شمار آورد. شکل و فضای معماری پرستش‌گاه‌های مهری در ایران تفاوت زیادی با دیگر سرزمین‌ها از جمله اروپا دارد. زیرا معماری و نحوه اجرای مراسم مذهبی در منطقه متأثر از فرهنگ و آداب بومی همان منطقه می‌باشد (شجاع دل و علیپور، ۱۳۸۴: ۴۸-۴۷). در برده نشان معبدی برای مهر و ناهید برپا می‌شود، یک سرستون سنگی معرف این دو ایزد و شاهزاده بناکننده مهرابه است (گیرشمن، ۱۳۸۵: ۲۵۲). این نخستین پیکره ایزد مهر در دوره پارتیان می‌باشد که توسط گیرشمن در ایران کشف شده است.

۵۳. خرده‌سفال‌های مکشوف در نسا سرزمین زادگاهی پارتیان

اگر به خرده سفال‌های مکشوف در شهر نسا نظری بیافکنیم با نام‌های ساخته شده با نام مهر بسیار مستندتر از نام‌های ساخته شده با اسامی دیگر ایزدان برخوردار خواهیم خورد. اشکال نام‌ها در زبان‌های پارتی و پارسی باستان گرچه از لحاظ ساختاری با هم متفاوت‌اند. اما محبوبیت مهر از هر دو زبان پیداست. شیوه یک ایزدی در دوره هخامنشی تا آغاز عصر مسیحیت، همراه با هم‌اندیشی دینی تازه‌ای در دوره یونانی مآبی، با برابرنگاری مهر و دیگر ایزدان با همتایان یونانی و سامی‌شان ادامه یافته است. در اواخر دوره پارتیان دیگر این هم‌اندیشی وجود نداشته است لذا داستان میترا در ایران نیز باید با همین الگو و مسیر کلی را طی نموده باشد.

از انتشار سکه‌های کوشانی که منقوش به تصویر مهر و دارای القاب ایرانی است، می‌توان به محبوبیت رایج بودن پرستش مهر در کنار اهورامزدا و آناهیتا پی برد. مؤسس سلسله کوشان‌ها سکه مسی منقوش به تصویر میترا را به‌عنوان واحدی برای مسکوکات در آسیای میانه، افغانستان و هند انتخاب نمود (بالانو و همکاران، ۱۳۸۵-۱۳۵۲). رواج ستایش از مهر منحصر به شرق نبود در غرب نیز پس از گسترش آیین مهر، مهرپرستی رومی با مهرپرستی پارتی تفاوت‌هایی پیدا کرد اما مهرپرستان رومی، مهر را ایزد پارتی می‌شمردند. بدین ترتیب ستایش مهر در دوره اشکانیان، بخش مهم بزرگی از مناطق روزگار آن روز را به خود اختصاص داده بود. با این وجود، به نظر می‌رسد میترا نه در شرق و نه در غرب ایران علی‌الخصوص در دوره اشکانی به‌عنوان دینی مستقل وجود نداشته است؛ چراکه هرگونه پژوهش در این زمینه به نحوه پیدایش و شکل‌گیری آیین میترا در روم ارتباط پیدا خواهد کرد. هرچند که به نظر برخی از محققین اگر آیین زرتشت، دین پارتیان بوده است؛ پس چگونه پیروان آیین زرتشت مردگان خود را به خاک می‌سپردند، درحالی‌که خاک یکی از عناصر چهارگانه بوده و نبایستی با دفن مردگان آن را آلوده می‌کردند (بیات، ۱۳۶۵: ۳۳) اما تقریباً روشن است که دین ایرانیان از دوره هخامنشیان تا ساسانیان مزدآپرستی بوده است و در این برهه از تاریخ مهر در پرتو آیین زرتشت قابل بررسی خواهد بود.

۵۴. مهر در دوره ساسانیان

پیروی و اتکای اشکانیان به سنن گذشته از سویی و خصومت‌های ساسانیان با اشکانیان از سویی دیگر، باعث گردید تا ساسانیان در قالب دین زرتشت به‌عنوان دین رسمی و دولتی به جنگ با افکار و عقاید دینی گذشته بپردازند، کرتیر

که نماد تعصب دینی این دوره هرچند در زدایش عقاید میتراپرستی به بهانه ارتداد تا حدی موفق گردید (لوکونین، ۱۳۵۰: ۱۵۸)؛ لیکن این مبارزه دینی باعث نگرید تا مهرپرستی و رسوم دینی گذشته در دوره‌های بعد به انزوا کشیده شود بلکه آیین‌ها و رسوم قبل از زرتشت، ایزدانی همچون بهرام و مهر پس از رخوت و فترتی کوتاه ققنوس‌وار و با شمایی قابل وفق با آیین زرتشت ظاهر گردیدند. مهر در دوره ساسانی به‌عنوان یکی از پڑته‌ها به معنی پرستیدنی پس از مقام امشاسپندان قرار گرفت. هر یک از پڑته‌ها که اهورامزدا و زرتشت به ترتیب در رأس انواع آسمانی و زمینی آنان قرار دارند. موکل یکی از اجسام مانند ستارگان، زمین، مواد، آتش و آب با یکی از صفات خود مانند راستی، پیمان و توانایی مهر در این معنا مهر خداوند روشنایی و راستی است که در کنار سرئوشه (سروش) و رشنو جهان را قضاوت می‌کنند (نفیسی، ۱۳۸۴: ۷۰). در تصویر شماره ۳ کاربرد عناصر آتش برای نشان دادن تقدس پیامبر استفاده شده است.

تصویر ۳. نگاره نماز پیامبر. از احمد نورین مصطفی. قرن دهم. محل نگهداری: موزه تویقایی سرای استانبول

نقش برجسته طاق‌بستان در حوالی کرمانشاه دربرگیرنده تصویری از ایزد مهر است. تقریباً همه پژوهندگانی که درباره این نقش برجسته مطلب نوشتی و پژوهشی انجام داده‌اند، اتفاق نظر دارند که در این نقش برجسته اردشیر دوم ساسانی (۳۸۳-۳۷۹م) در وسط قرار دارد و اهورامزدا در سمت راست در حال اعطای تاجی با روبان‌های آویخته به اوست و در سمت چپ ایزد مهر به‌صورت ایستاده که دسته‌ای چوب برسم در دست دارد و بر روی گل نیلوفر ایستاده است. گرچه تصویر پادشاه ساسانی در حال گرفتن تاج یا کلاه در نقش برجسته‌های ساسانی در نقش رستم یا بیشاپور امری عادی

تلقی می‌گردد، لیکن نقش برجسته طاق‌بستان به علت قرار گرفتن ایزد مهر در کنار شاه بی‌نظیر می‌باشد. اولین کسی که برای نخستین بار به تصویر ایزد مهر در این نقش برجسته پی‌برد، فردینانت پوستی بود. وی مشابه این نقش را با همین هاله برگرد سر به روی سر سکه‌های شاهان کوشانی و کتیبه‌ای بر روی سکه‌ها به نام میترا تشخیص داده بود. تصویر ایزد مهر در نقش برجسته طاق‌بستان یگانه تصویری از این ایزد در ایران دوره ساسانی است (فرای، ۱۳۸۵: ۲۴۸-۲۴۷).

تصویر ۴: هاله نور دور سر اسکندر. برگی از شاهنامه. مکتب هرات اول. محل نگهداری: موزه اسمیت سونیان.

نتیجه‌گیری

آیین مرسوم آریاییان باستان در هند و ایران کیش مهر بود، بخش عظیمی از آداب و رسوم آیین مهری در آیین زرتشت جزو عناصر جدانشدنی متجلی گردید. در متون آیینی وداها و اوستا از مهر بارها سخن رفته است. آیین و فرهنگ مهری به صورت جشن‌ها، مناسک، رسوم و ادبیات در بخش وسیعی از سرزمین ایران و جهان با صبغه رازورانه آن گسترش یافته است. بعضی از فرهنگ‌ها و رسوم به‌جامانده کنونی جامعه ایرانی و برخی از آموزه‌های موجود در منابع دینی هندی - ایرانی حاکی از قدرت و وسعت نفوذ این آیین می‌باشد. نفوذ ایزد مهر در حاکمیت سیاسی و امپراطوری ایران باستان نشان از اقتدار و سیطره این ایزد بر دین و دولت دارد. بررسی‌ها نشان می‌دهد در دوره اسلامی بسیاری از نمادهای مذهبی و فرهنگی دوره باستان در هنرهای مختلف تداوم یافته‌اند. در این میان، نقش خدای مهر را می‌توان نمادهایی چون شخصیت‌های اساطیری، نور و آتش و برخی حیوانات در نگاره‌های برجای مانده از دوره اسلامی نیز مشاهده کرد.

منابع و مآخذ

کتاب‌ها

- بالاتو، کلوסקا، و دیگران. (۱۳۸۵). دین مهر در جهان باستان. ترجمه: مرتضی ناقب‌فر، تهران: انتشارات ققنوس.
- بویس، مری. (۱۳۸۸). جستاری در فلسفه زرتشتی «مجموعه مقالات». ترجمه: سعید زارع و همکاران، تهران: نو.
- بویس، مری. (۱۳۸۶). دیانت زرتشتی در دوران متاخر، دیانت زرتشتی، ترجمه: فریدون و همن، تهران: نشر جامی.
- بیات، عزیزالله. (۱۳۶۵). کلیات تاریخ تمدن ایران پیش از اسلام. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- بیوار، اده. (۱۳۸۳). تاریخ سیاسی در دوره اشکانیان، تاریخ ایران، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه: حسن انوشه، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پریسکوف. (۱۳۸۵). «راه‌های مهرپرستی آغازین» دین مهر در جهان باستان. مجموعه گزارش‌های دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: توس.
- پوردادود، ابراهیم. (۱۳۵۴). گات‌ها، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- پوردادود، ابراهیم. (۱۳۸۰). یسنا، بخشی از اوستا، تهران: انتشارات اساطیر.
- پوردادود، ابراهیم؛ مرتضی، گنجی. (۱۳۴۳). آناهیتا، پنجاه گفتارپور داود، تهران: نشر امیرکبیر.
- تیمه-پ، توبینگن. (۱۳۹۳). مفهوم میترا در باور آریایی، دین مهر در جهان باستان، مجموعه گزارش‌های اولین کنگره مهرشناسی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات توس.
- جلالی نائینی، محمدرضا. (۱۳۸۴). توضیح‌الملل، تهران: نشر اقبال.
- خدادادیان، اردشیر. (۲۵۳۷). «دین اشکانیان». مجله بررسی‌های تاریخی، شماره ۷۶، ص ۳۲۰.
- داندامایف، محمد. (۱۳۸۶). ایران در دوران نخستین پادشاهان هخامنشی. ترجمه روحی ارباب، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دومزیل، ژرژ و همکاران. (۱۳۹۱). جهان اسطوره‌شناسی. ترجمه: جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- دیاکونف، میخیلویچ. (۱۳۵۱). تاریخ ماد، مترجم: کریم کشاورز، تهران: انتشارات پیام.
- رضی، هاشم. (۱۳۵۹). آیین مهر، میتراایسم، تهران: انتشارات فروهر.
- کالج، مالکوم. (۲۵۳۷). پارتیان، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، چاپ دوم، تهران: انتشارات سحر.
- کومون، فرانتس. (۱۳۸۶). دین مهری، ترجمه: احمد جودانی، تهران: نشر ثالث.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۸۵). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه: محمد معین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مزدایور، کتابیون و همکاران. (۱۳۹۵). ادیان و مذاهب در ایران باستان، تهران: انتشارات سمت.
- نفیسی، سعید. (۱۳۸۴). تاریخ تمدن ایران ساسانی، تهران: انتشارات اساطیر.

- ورستاندیک، آندره. (۱۳۸۶). تاریخ امپراطوری اشکانیان، ترجمه: محمود به فروزی، تهران: جامی.
- ورمازن، مارتین. (۱۳۷۱) دانشنامه، مزدیسنا، تهران: نشرنی.
- ورمازن، مارتین. (۱۳۸۳). آیین میترا، ترجمه: بزرگ نادرزاده، چاپ چهارم، تهران: نشر چشمه.
- ورمازن، مارتین. (۱۳۹۳). آیین میترا، تهران: نشر چشمه.
- ویل، ارنست. (۱۳۹۳). خاستگاه و سرشت دین میترا «مجموعه گزارش‌های دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی». ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر توس.
- هینلز، جان. (۱۳۸۵). شناخت اساطیر ایران. ترجمه: ژاله آموزگار و احمد تفضلی، تهران: نشر چشمه.
- یاخوندا، اوترخت. میترا در هند، دین مهر در جهان باستان، مجموعه گزارش‌های دومین کنگره.
- یشت‌ها. (۱۳۷۷). تفسیر و تألیف داوود ابراهیم پور. تهران: اساطیر.
- یشت‌ها. (۱۳۹۴). تفسیر و تألیف داوود ابراهیم‌پور، تهران: اساطیر.

مقالات

- شجاع دل، علیپور. (۱۳۸۴). «پیشینه مهرپرستی و نیایشگاه مهر و رجوعی مراغه». فصلنامه تاریخ پژوهی، شماره ۲۵-۲۴.
- فرای، ریچارد نلسون. (۱۳۹۲). میترا در تاریخ ایران دین مهر در جهان باستان، مجموعه گزارش‌های دومین کنگره بین‌المللی مهرشناسی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات توس.
- نجمی، شمس‌الدین. (۱۳۸۴). «مهر، خدای صلح و پیمان»، مجله مطالعات ایرانی، شماره هفتم، نشر دانشگاه شهید باهنر، کرمان.

منابع لاتین:

- Anklesaria, E.T.D. (ed). ۱۹۱۳. Danak-u Mainyo – I Khard. Bombay.
- Boyce, M. ۱۹۷۵ a, A. History of Zoroastrianism: the early period. Vol.I. leiden koln; Brill
- Humbach, H. ۱۹۵۹. Die Gathas des Zarathustra. Vol. I. Heidelberg: Carl Winter.
- Wiesbaden, ۱۹۹۸, Zamyad Yasht: Yasht ۱۹ of the younger Avesta
- Porphyry, ۲۰۰۰, on Abstinence from killing animals (G. clark, Trans) London: Bloomsbury.